

ESKİ UYGUR TÜRKÇESİNDE SEBEP BİLDİREN TILTAG VE UGUR SÖZLERİ HAKKINDA

Ülkü POLAT*

Öz: Eski Uygur Türkçesi metinlerinde tiltag “sebep, neden” anlamında ugrur sözü de “zaman, fırsat, tesadüf, vesile, vasıta, sebep, konu” anlamlarıyla kullanılmıştır. Bazı kaynaklarda isim kökenli edatlar olarak kabul edilen tiltag ve ugrur sözleri dönem metinlerinde ek almadan kullanıldıkları gibi isim çekim ekleriyle de sık kullanılmıştır. Bu çalışmada tiltag ve ugrur sözlerinin, dönem metinlerdeki kullanımlarına yer verilecek, bu sözlerin yalın ve isim çekim ekli kullanımlarında kendi anlamlarını korudukları, ancak tiltagta ve ugrurta şekillerinin edat işleviyle kullanıldığı için edat kategorisinde ele alınabileceği üzerinde durulacaktır. Ayrıca bu yapıda ve benzer işlevde olan, tiltag ve ugrur sözleriyle de çoğu zaman aynı cümlelerde yer alan tüşinte, küçinte “şayesinde” sözlerine, yine “sebebiyle, -den dolayı” anlamlı fiil kökenli bir edat olan ötgürü/ ötkürü edatına kısaca yer verilecektir.

Anahtar Sözcükler: Eski Uygur Türkçesi, edatlar, ogur, tiltag, ugrurta, tiltagta, tüşinte, küçinte, ötgürü.

On Tiltag and Ugrur Terms Defining Cause and Reason in Old Uighur Turkic Language

Abstract: In Old Uighur Turkic Language texts, the word tiltag refers to the cause, reason and ugrur refers to time, opportunity, coincidence, vessel, reason and subject. In some of the resources, tiltag and ugrur are considered to be the noun- rooted prepositions, but can also be used without suffixes and can be often used as inflectional suffixes in that period's texts. In this study The aim is to analyse the usage of both words tiltag and ugrur in the contexts of that period, these words keep their meanings despite being used as nominative and with inflectional suffixes, however, if these words are used as prepositions such as tiltagta and ugrurta, they can be considered as prepositions. Again in this context in the same category tüşinte and küçinte “thanks to” which are most of the time used with the words tiltag and ugrur in the same sentence and also ötgürü ötkürü prepositions that mean because of and due to is going to be dealt with in the study.

Keywords: Old Uighur Turkic, prepositions, ogur, tiltag, ugrurta, tiltagta, tüşinte, küçinte, ötgürü.

Eski Uygur Türkçesi metinlerinde isim kökenli veya fiil kökenli pek çok edat kullanılmıştır. Bu edatlardan bazıları kaynaklarda gerçek edatlar başlığı altında verilen, dönem metinlerinde başka bir fonksiyonla görülmeyen sözler, bazıları da dönem metinlerinde hem kendi sözlük anlamlarıyla yalın ve çeşitli eklerle birlikte kullanılan hem de bazı eklerle birlikte kalıplaşarak kendi anlamından uzaklaşıp edat gibi kullanılan sözlerdir. Edatlarla ilgili yapılan çalışmalarda edatların isim ve fiillerden farklı olarak dilde ek almadan kullanıldıkları, kullanım sahasına işletme eki almadan çıktıkları, bünyelerinde görülen bazı isim işletme eklerinin kalıplaşmış, canlılığını yitirmiş olduğu, görevli kelimeler oldukları için de anlamları olsa bile anlamlarından

* Dr. Öğr. Üyesi Ülkü POLAT, Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Gaziantep/TÜRKİYE. E-posta: ulkupolat@gantep.edu.tr, ORCID No: 0000-0002-3304-1939

çok görevleri ile dilde yer aldıkları, özetle kalıplaşmış kelimeler oldukları kaydedilir. Bu bilgiler ışığında, örneğin, fiil kökenli bir edat olan ve sebep bildiren, *öt-* fiilinden -*gUr* fiilden fiil yapım eki ve zarf-fiil kalıplaşmasıyla oluşan *ötgürü* sözü dönem metinlerinde gerçek edat olarak kullanılır, ek almış şekillerine rastlanmaz. Bizim çalışmamızda yer vereceğimiz tıpkı *ötgürü* gibi sebep bildiren *ötgürüden* farklı olarak isim kökenli olan *ultag* ve *ugur* sözleri ise, dönem metinlerinde çoğunlukla kendi anlamlarıyla yalın ve isim çekim ekleri almış şekilleriyle karşımıza çıkar. Sadece *ultagında* ve *ug(ur)unta* yani iyelik eki ve bulunma ekli kullanımında “sebebiyle, sayesinde” gibi anlamlarla edat işlevinde kullanılır.

Tekin, *Eski Türkçe* adlı çalışmasında çekim edatlarını *menşei fiil olan çekim edatları* ve *menşei isim ve benzeri olanlar* olmak üzere iki başlıkta inceler. Menşei isim olan edatların aynı zamanda yer ve zaman zarfı olarak da telakki edilebileceğini belirtir. *al* “altında, karşısında”, *ara* “arasında”, *asra* “altında”, *iç* “içinde”, *ogur* “esnasında”, *ortu* “ortasında”, *öd* “önünde, sırasında”, *öjre* “önünde, önce”, *ultag* “sebebiyle”, *üsk* “önünde, huzurunda”, *üst* “üstünde” *yüz* “önünde”, *artuk* “-den fazla”, *berü* “beri”, *maru* “öteye, -den itibaren” *içre* “içinde” *kisre* “-dikten sonra”, *teg* “gibi”, *birteg* “gibi, aynı” edatlarını sıralar (Tekin 1992: 94-95). Eraslan, edatları *köken, yapı ve işlevleri* bakımından inceler. Kökenlerine göre edatları, *asıl edatlar* ve *edat olan kelimeler* başlıkları altında; yapılarına göre edatları, *isim yapısında olan edatlar*, *zarf-fiil yapısında olan edatlar* başlıkları altında; işlevlerine göre edatları da *ünlem*, *bağlama* ve *çekim edatları* başlıkları altında sınıflandırır. İsim yapısında yalın haldeki edatlar olarak *al* “ön, alt, karşısında”, *ara* “ara, arasında”, *artuk* “+dan/+den fazla”, *birle*, *birten* “ile, beraber, birlikte”, *iç* “içinde”, *ked* “çok”, *kin* “sonra”, *kim* “ki”, *ma/me* “da/de, dahi”, *ogur* “esnasında, sebep, dolayı”, *ok* “muhakkak”, *öd* “önünde”, *sınar* “taraf”, *üsk* “önünde, huzurunda”, *üst* “üstünde”, *teg* “gibi”, *ultag* “sebebiyle” sözlerini sıralar (Eraslan 2012: 274-275).

Gabain, son çekim edatlarını *fiil menşeli* ve *isim menşeli* olmak üzere iki başlıkta inceler. Fiil menşeli olanları -u,-a,-ı zarf-fiilleri, -n zarf-fiili ve -p, -pan zarf fiili kalıplaşması sonucu oluşan edatlar olarak listeler. İsim soylu olan son çekim edatları olarak *al* “(yan, alt taraf) alt”, *ara* “(ara saha) ara”, *asra* “aşağı, aşağıya”, *iç* “(iç taraf) iç, -da”, *ugur* “(vakit, fırsat, sebep, esnasında), -da, uğur”, *ortu* “(orta, -nın ortası”, *öd* “(vakit, iş, şimdiki zaman), -nın zamanı, karşı”, *öj* “ön”, *taştın* “(dış, dışında”, *ultag* “(sebep) -dan dolayı”, *üsk* “karşısında”, *üst* “üst”, *yüz* “yüz” sözlerini verir (Gabain 2007: 93). Serkan Şen, edatlar başlığı altında *apam* “şayet”, *ara* “arasında, sırasında”, *arasında* “arasında”, *artuk* “fazla”, *asra* “altta”, *aşnu* “ilk, önce”, *başlayı* “başta”, *berü* “beri”, *birle* “ile”, *birök* “şayet”, *eyin* “göre, uygun olarak”, *maru* “itibaren, başlayarak”, *içinte* “içinde”, *içre* “içine, içine doğru”, *kén* “sonra”, *kesre* “sonra”, *küçinte* “sayesinde”, *öngi* “başka, değişik”, *öngre* “önce”, *ötkürü* “ötürü”, *ötrü* “ötürü, dolayısıyla”, *sayu* “her bir”, *tapa* “doğru, yönünde”, *teg* “gibi”, *tegi* “kadar”, *teyin* “diye”, *tüşinte* “sayesinde”, *ugurunta* “sebebiyle”, *ulatu* “ve”, *utru* “karşı, karşısına”, *üçün* “için”, *üze* “üzerinde, üzerine, aracılığıyla, ile”, *üskinte* “huzurunda” sözlerinin edat olarak kullanıldığını ayrıca *ma/me* ve *ok/ök* pekiştiricilerinin de edat görevi üstlendiklerini belirtmiştir (Şen 2004: 64-65).

Erdal ise, Türk dilleri üzerine çalışma yapan bilginlerin edatları *gerçek* ve *gerçek olmayan edatlar* olarak ikiye ayırdıklarını belirtir. *Teg*, *berü*, *adın*, *öjnin*, *ınaru*, *sınar*, *sınaru*, *üze*, *üstün*, *birle*, *inçe*, *ken*, *kedın*, *kesre*, *kerü*, *keç*, *keçe*, *yanlıg*, *tenlıg*, *körö*, *ötgürü*, *tapa*, *utru*, *tegi*, *yana*, *kudı*, *eyin*, *artok*, *aşa*, *keçe*, *sayu*, *tegi*, *yan* gibi

edatları gerçek edatlar olarak ele alır (Erdal 2004: 331-335). Gerçek edat olmayan, edat gibi kullanılan isimlerle ilgili bilgi verirken *nedensellik bildirenler* olarak bizim de çalışmamızda yer verdiğimiz *ugur*, *tiltag*, *küç* ve *tüş* sözlerine yer verir. Erdal, *ugur* sözünün “zaman, eş zamanlılık, uğur” anlamlarıyla nesne ile birlikte *az nızvanı ugrınta* “arzular uğruna”, *ogul ugrınta* “oğul uğruna” gibi kullanımlarını kaydeder, *ugur* sözünün *ugrınta* şeklinde “hakkında” anlamında kullanıldığını, ayrıca datif ekli *ugrıña* kullanımının ise farklı bir anlamda olduğunu belirtir. Ayrıca *tiltag* sözünün “sebeb”, *tiltagınta* biçiminin “-den dolayı, sebebiyle, sayesinde”; *küç* sözünün “güç, kuvvet”, *küçinte* biçiminin “sayesinde, -den dolayı”; *tüş* sözünün “meyve” fakat sıklıkla “sonuç”, *tüşinte* biçiminin de “sonucunda” anlamlarıyla kullanıldığı bilgilerini de ekler. Sıradan isimlerle, edat olarak kullanılan bu yapıların nasıl ayırt edileceği konusunda da *kışınıñ evinte*, *kögmen yirinte* gibi örnekler de vererek temel ölçütlerin anlam ve dağılım olduğunu belirtir. Örneğin *küç* “güç, kuvvet” anlamındayken *küçinte* şeklinin güç ve kuvvet anlamı taşımadığını, nedensellik ifade eden bir yapı olduğunu belirtir (Erdal 2004: 407).

Görüldüğü üzere, Tekin *ogur* “esnasında” ve *tiltag* “sebebiyle” sözlerini isim kökenli edatlar arasında inceler. Eraslan, aynı görüşü paylaşır ve *ugur*, *tiltag* sözlerini aynı anlamlarla isim yapısında olan edatlar başlığı altında verir. Gabain, isim soylu son çekim edatları arasında kaydettiği *ugur* için *agrıg ugrınta* “ağrıda (ağrıdığı vakit)” örneğini, *tiltag* için de *iş tuş tiltagınta* “eş dosttan dolayı” örneğini verir ve iyelik ekli kullanımlarını edat kategorisinde değerlendirir. Erdal ise, *ugur* sözünün tek başına zaman anlamındayken, *ugrınta* ve *ugrıña* şekillerindeyken edat gibi kullanıldığına; aynı şekilde *tiltag* “sebeb” sözünün *tiltagınta*, *tüş* “meyve, ürün; sonuç” sözünün *tüşinte*, *küç* “güç, kuvvet” sözünün de *küçinte* şekillerinde kullanıldığında kendi anlamlarıyla kullanılmadığına dikkat çeker. Edatlar üzerine *Türk Dillerinde Sontakular* adlı kapsamlı bir çalışma yapan Yong Song Li, Erdal’ın belirttiği gibi edatları *sontakular* ve *sontaki gibi kullanılan adlar* olmak üzere iki başlıkta inceler, *tiltag* ve *ugur* sözlerine de *sontaki gibi kullanılan adlar* başlığı altında yer verir (Li 2004: 736/758).

Tiltag

Eski Uygur Türkçesinde daha çok “sebeb, neden” anlamlarıyla görülen *tiltag* sözü için Clauson, şu bilgileri verir: “*Tilta-* fiilinden türemiştir. Uygur döneminde *tiltag* muhtemelen daha sonra *tildag* şekline gelmiştir. Anlamının belirlenmesi zordur, bazı Uygur metinlerinde ‘sebeb’, diğerlerinde ‘vesile, bahane’ olarak *tilda-* fiilinin anlamına yakın bir şekilde kullanılır. Kuzeydoğu lehçelerinde, eylemden türeyen isim biçimi *tildak* ‘güzel konuşan’ anlamında sıfat olarak kullanılır. *Tiltag*, *til* isminden türemiştir, *tilda-* fiilinin etimolojik anlamı ‘dili kullanmak’ olmalıydı, fakat metinlerde ‘mazeret beyan etmek, bahane aramak’ anlamıyla kullanılır. Klasik ve Orta Moğolcaya *şiltağ/şilta’a* (<*çiltağ) ‘sebeb, neden’ şeklinde geçmiştir. Sözcük bu şekliyle Sibiry’a’daki Türk dillerine de geçmiştir” (Clauson 1972: 494). DLT’de *tildag* iki ayrı maddede “bahane”, “insana atılan iftira” anlamlarıyla kaydedilmiştir, “iftira” anlamı için *ol anar tildag kalur* örneği verilmiş; *tildag* sözünün Farsçasının *bahane* olduğu belirtilmiş; “bahane” anlamı da *ögreyük* “adet” sözünün açıklamasında Afrasiyab Han’ın mersiyesinde şu şekilde kullanılmıştır: *Ögreyüki mundağ ok/munda adın tildag ok/atsa ajun ugrap ok/taglar başı kertilür* “Zamanın adeti böyledir/Bu öldürücü sebeplerin gayrısı bahanedir/Devran dağların başına doğru bir ok atsa/Dağların başı aşınır” (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 81/202). Li, *tilta-* “sebeb olmak” eyleminin ad türevi olan Uygurca *tiltag* “sebeb” sözcüğünün, üçüncü kişi iyelik ekli kalma durumu

olan *tiltaginta* sözünün, sebep bildiren bir sontaki gibi kullanıldığını belirtir. Karahanlı ve Harezmi Türkçesinde *tiltag* sözünün “sebep, bahane” anlamlarıyla Kıpçak Türkçesinde ise *dıldag* “delil” anlamıyla kullanıldığını da ekler (Li 2004: 736-737).

Tiltag sözü, dönem metinlerinde kendi sözlük anlamıyla yalın halde; *avant tiltag* şeklinde ikileme olarak; aynı zamanda *bu* ve *ol* işaret sıfatlarıyla, *bu tiltagin, ol tiltagin* “bu sebeple, o sebeple” ibarelerinde; *ne* soru sözüyle *ne tiltagin* “ne sebeple, niçin” biçimlerinde; *-siz,-siz* isimden isim yapma ekiyle *tiltagsız* ve çeşitli isim çekim ekleriyle *tiltaglar, tiltagın, tiltagların, tiltaglarka, tiltagları, tiltagin* şekillerinde görülür:

bo nom avant tiltag üze üzeliksiz nomlug noş tatıgıg tatgalı bolup çoğ yalın küç küsün yaruk yaşuk üze egsüzsüz bolu tegingey biz “Bu öğreti sebebiyle daha üstü bulunmayan öğreti tadına ulaşıp güç (ve) parlaklıkla donanacağız.” (AY VI/765-769, s.122)

bu ok avant tiltag üze ötrü çambudivip yertinçüte ençgü esengü meñi ögrünçü üküş telim bodun kara köp kalın bolur “Bu nedenden ötürü Jambudvīpa dünyasında huzur ve sevinç çok, halk da kalabalık olur.” (AY VI/175-178, s.78)

neñ tiltag ermez neñ tiltag ermetin yme ermez “Asla sebep değildir, asla sebepsiz de değildir.” (AY VII/ 43-45, s.108)

bu tiltagin uluş balık bodunu bukunu adasız tudasız ulug ögrünçün meñin erürler “Bu sebeple memleket, şehir halkı tehlikesiz, sevinçlidirler.” (M, XI. Bölüm/46-49, s.90)

itiglignij yörügi üküş için bölüp adırtlap kergekinçe kiñürmiş erür yana itigsiz nomlarıg bolmaz için çınlayu körkitgeli bu tiltagin kavıra sözlemiş ol “Şartlı durumun (Skr. samskrta) izahı çok olduğu için bölüp ayırt edip gereğince genişletmiştir, yine şarta bağlı olmayan öğretileri gerçek olarak göstermek olmadığı için bu sebeple özetleyerek söylemiştir.” (Üİ 101a/3-5, s.34)

amarı inçe tip tiyür biz öñre keyikçiler erdimiz erüş öküş keyiklerig isig özerinte öñi kılıtmız sansız tümen keyiklerig balıg başlıg kılıtmız ol tiltagin anta ölüp ulug tamuda togdumuz “Bazıları şöyle der: Biz eskiden avcı idik. Pek çok geyiği canından ettik. Sayısız, on binlerce geyiği yaraladık. Bu sebeple orada ölüp büyük cehennemde doğduk. Cehennemden kaçıp kurtulup şimdi bu küçük cehennemlerde doğduk.” (M, XXIII. Bölüm/27-34, s.145)

ol ödün alkinçsiz kögüzlüg bodisvt şlok takşutın teñri burkanka inçe tip ayıtu teginti sogançig körkiñe tükelligim teñrim ikileyü ayıtu teginür men bu bodisvt ne üçün ne tiltagin kuanşi im pısar tip atantı “O zaman eksiksiz kavrama gücü olan Bodhisattva, beyitlerle Tanrı burkana şöyle söyledi: Sevimli, güzelliğine noksansız Tanrım ikinci kez söylüyorum, bu Bodhisattva ne için ne sebeple Kuanşi İm Pısar diye adlandırıldı?” (KİP/170-174, s.17)

ötrü ol bayağut oğlı anı körüp inçe tip sakıntı ne tiltagin bu kamağ kuş keyikler kuvrağı bir yınakdın yügürürler uçarlar erki “Sonra o bey oğlu bunu görüp şöyle düşündü. Ne sebeple bu bütün kuş, yabani hayvanlar topluluğu bir taraftan koşarlar, uçarlar acaba? (OB/15, 20-23, s.24)

neñ mahışviride bolmaz neñ pardantın bolmaz kaltı puranı ulatı azag nomluglar sözleyürler tiltagsız kentün belgürer tip olarnıñ sözlemişleri teg yime ermez “Asla Maheşvara’da olmaz, Pradhāna da olmaz, Puranı ve yanlış öğretilerin söylediği gibi

sebezsiz kendiliğinden zuhûr eder diye bunların söyledikleri gibi de değildir.” (M, XV. Bölüm/12-16, s.93)

kirtgünç erklig bar bolsar ötrü tümen türlü edgüler bu tultagın togar “İnanç kudreti var ise, binlerce türlü iyiler bu sebepten doğar.” (TT5/B, 26-28, s.342)

kayular ol on tip tiser aň'ilki kirtgünç erser özelenü tüške iltmekniň aňbaşlayuku tultagi tip yörüğ ol “Nelerdir o on türlü denirse, en ilki inanç ise, yükselerek sonuca iletmenin en başta olan sebebi şeklinde izahtır.” (TT5/B, 2-3, s.340)

ne odunu birle ök anta korkançlığın busuşlugın inçe tep tedi negü erki amtı tultagi yagız yer munçulayu tepreyür ügüzler köller yayılıp ı ıgaçlar ırgalur “Uyanmasıyla orada korku, kaygıyla şöyle dedi: Ne acaba şimdi bunun sebebi, kara yer böyle titriyor, nehirler, göller sarsılıp ağaçlar sallanıyor.” (AB 621/1-5, s.94-95)

antag erip yana bu biş nomlarını tözi erser tütrüm teriň mhayan taişin nom nomladaçı burhan kutıña kındurdaçı edgü ögli artukrak basutçı tultagi titir. “Bu şekilde var olup yine bu beş öğretinin esası ise, derin Mahâyâna Tai-çing (Mançu hanedanını adı) öğretisini açıklayacak, Buddha kutuna iştiyak edecek, güzel düşünceli daha fazla koruyucu sebebidir.” (TT5/B, 17-20, s.342)

bu iki türlü edgülerke tükellig bolmakuň oğrayu tultagi yana bu nom erdini içinteki özlügerig ölmemek burhanlarını üç etüz tözin könisinçe titrü bilmek ukmak erür “Bu iki türlü sevaba tam sahip olmanın sebebi de bu yasa cevherinin içindeki canlıları öldürmemek, burhanların üç vücut esasını dürüşçe bilmek, anlamaktır.” (AY-II/23, 7-12, s.66)

bürtmekdin yakıladaçı ol tip timeki erser köñül köñüldekiler birle bürtüşüp yig adruk tultaglarka tuş kılur için “Hissetmekten dolayı yaklaşacaktır diye söylenirse, akıl ve gönüldekiler ile birbirine dokunup daha iyi, başka sebeplere tesadüf kıldığı içindir.” (TT5/B, 70-72, s.344)

ne için tip tiser tultaglari öñi öñi için kavsikiya “Ne için denirse, sebepleri farklı farklı olduğu içindir, ey Kausika!” (AY-V/145, III.10a./2-4, s.38)

olarını taşmışların körüp ol Küü Tav atlıg beg örtü olarnı okıyu inçe tip tidi kelenler edgülerim men tirilmişke sizler negülüğ ança ked kaçarsızlar korkmanlar men emti sizlerke tirilmiş tultagın sözleyin “Onların kaçtığını görüp o Küü Tav adlı bey onları çağırıp şöyle dedi: Geliniz iyilerim, benim dirilişimden sizler niçin böyle çok kaçıyorsunuz, korkmayın ben şimdi sizlere dirilmemin sebebini söyleyeyim.” (AY-II/5, 11-18, s.30)

ötrü tükel bilge mayrı burkan inçe tip yarlıkayur biş türlü tultagın tınlıglarını kılmış tsuy irinçüleri kılmış kıvratmış bolur “Sonra mükemmel, bilge Mayrı Burkan şöyle der: Beş türlü sebepten yaratıkların işledikleri günahları işlemiş, toplamış olur.” (M, XXIV. Bölüm/1-5, s.146)

tultagın turmuş nomlarıg körmek biligsiz bilignin yöründeki erür ulatı kurug dyan yok tözlüg nomlarıg bar tip atkanmaknuň yöründeki erür “Sebepten doğan öğretileri görmek, cahil bilginin devasıdır ve kuru istiğrak mevcut olmayandan dolayı öğretileri var diye algılamanın devasıdır.” (AY-IV/262, 20-24, s.172)

toyınlar inçe tip ötünürler kayu erki teñrim biş türlü tultaglar “Rahipler şöyle arz ederler: Hangileri acaba Tanrım, beş çeşit sebep?” (M, XXIV. Bölüm/6-8, s.146)

Z-in wang pan ki altg sudurda sözleyür kut bulmuş tüzünler kurınta kezikinte. barmaknuň aňbaşlayuku tultagi kirtgünç ol tip “Zin Vang Pan Ki adlı sūtrada söylüyor:

Saadeti bulan asiller toplantısında gitmenin en başta olan sebebi inançtır diye.” (TT5/B, 5-7, s.340)

Tıltag sözü, yukarıda verilen örneklerin dışında, *ötrü* “için, sonra, o zaman”, *ötgürü* “dolayısıyla, itibaren, neticesinde, sonucunda” edatlarıyla ve *ugrınta* “sayesinde, sebebiyle”, *küçinte* “sayesinde, sebebiyle” sözleriyle birlikte de kullanılmıştır. *Tıltag* sözünün bahsi geçen *ötrü*, *ötgürü* gibi edatlarla birlikte kullanılıyor olması, bu kullanımlarda edat kategorisinde ele alınamayacağı ve özellikle *küçinte* ve *ugrınta* kullanımlarının ise bu yapıda edat işlevi üstlendiklerinin bir göstergesidir:

neçe yime arhant kutuntın taygulug tıltaglar ötrü tursar inçip etüzin küzedmeser saklanmasar yime arhant kutuntın yime arıtı taymaz “Ne kadar aziz kutundan ayrılacak sebeplerden dolayı öylece vücudunu korumasa, saklamasa da aziz kutundan tamamıyla ayrılmaz.” (M 2/ 18-24, s.42)

ötrü bodisvtnıñ inçe sakınçı bolur kayu tıltagda ötgürü börtmek belgülig bolur erki “Bunun üzerine Bodhisattvanın düşüncesi şöyledir: Hangi sebepten dolayı temas etme zuhur eder acaba?” (M, XV. Bölüm/61-62- M, XV. Bölüm/1-2, s.95)

ne üçün tip'tiser kavsikiya alku nomlar barça tıltagın ötgürü tugarlar tıltagın ötgürü öçerler “Ne için denirse, Ey Kausika, bütün öğretiler tamamıyla, sebepten dolayı doğarlar, sebepten dolayı ölürlür.” (AY-V/144, III.9b./18-22, s.37-38)

kaltı otlug ir kurug kavagu erniñ çakmışı ösmişi bu üç türlüg tıltagda ötgürü ot belgülig bolur ançulayu yime kaçığı yol atkangu törü bilig köñül bu üçte ötgürü börtmek bolur “Nasıl çakmak taşı, kuru kav ve adamın vurması, üfleme; bu üç türlü sebepten dolayı ateş zuhur ederse, aynı şekilde de duyu organları ve onların nesnelere olan dış dünya unsurları ile şuur; bu üçünden dolayı ortaya çıkar.” (M, XV. Bölüm/53-59, s.95)

kavşikiya birök kim kayu tınlıglar kayu kayu avant tıltag ugrınta tsuy ağır ayığı kılınçığı kılzarlar ötrü ol tınlıglar ol ol kalmış ayığı kılınçıkların ‘eñ’mntun bir ksan üdde yeme kızlegülig yaşurguluk ermez “Ey Kausika! Eğer ki bazı canlılar, bazı bazı sebeplerden dolayı kötü, fena davranışlar, sonra o canlıların yaptıkları kötü davranışlarını kısa bir zamanda tekrar saklamaları olmaz.” (AY-V/140, III.7b./15-21, s.33-34)

birök ertmiş üdki nomlar tıltagları küçinte öçser alkansar ayığı kılınçığı kkir tapça idi yeme kılmasar ötrü tugdaç nomlar inçip bu közüñür üdde tugmakın tuggalı umazlar. “Eğer geçmiş zamanlardaki öğretilerin sebepleri sayesinde sönsen, yok olsa, kötü davranışlı kirli, lekeli şeyleri asla tekrar yapmasa, doğacak olan öğretiler olan böylelikle bu görünen zamanda doğmakla doğmuş olamazlar.” (AY-V/145, III.10a./4-9, s.38)

Tıltagınta

Eski Uygur Türkçesinde *tıltag* sözü iyelik ekli ve bulunma durumu ekli şekliyle “sayesinde, sebebiyle, dolayısıyla” anlamlarında edat işleviyle kullanılmıştır:

birük edgü tüşke tegdeçiler erser, kimler tegdiler erki tip muntag sakınçıñızlar tursar emti bu sakınçıñızlar iyin bu nom erdini tıltagınta edgüke tegmiş tınlıglarığı sözlemiş kerçek “Eğer iyi mükâfata ulaşacaklar ise, kimler ulaşacak acaba diye böyle düşünceleriniz varsa, şimdi bu düşüncelerinize göre bu yasa cevheri sayesinde iyiliğe ulaşmış canlıları söylemek gerek.” (AY-II/2, 19-23, AY-II/3, 1, s.24-26)

ne yme mn il tüzmiş birle ilkisiz sansarda berü biş ajun içinte aga tengile üç agu köñülün nızvanılar küçinte midik ogrinta yvlak iş tuş tultaginta bilmedin ukmadın öküş türlüg tsuy irinçü kultımız kazgantuz erinç “Yine devleti düzenlediğim başlangıçsız Samsaradan beri, beş dünya içinde yükselerek, inerek üç zehirli gönülle ihtiraslar sayesinde, cahiller sebebiyle, kötü eş, arkadaş sebebiyle bilmeden, anlamadan çok türlü suç, günah işledik, biriktirdik şüphesiz.” (TT4/A, 19-23, s.434-436)

kaltı kiçigkiye ot üçünü yilig esinig basutçı iş bulup ökliyür bedüyür ançulayu yime az kılınç tultaginta alku nızvanılar ökliyür aşılurlar “Nasıl küçük bir ateş rüzgarı kendisine yardımcı, eş olarak alıp çoğalıp büyürse, o şekilde de hırs sebebiyle bütün ihtiraslar çoğalır ve artar.” (M, XV. Bölüm/35-39, s.94)

tutyak yime munta üç enim sansardaki nızvanılar ogrinta tört türlüg adırulurlar kaltı kurug otuñ tultaginta ot tamitur idiz köyer örtenür ançulayu yime tutyak nızvanılığ otuñta ötrü kılınçlıg otlar örtenür yalarlar. “Varlığa bağlanma da böylece üç kısımlı Samsaradaki ihtiraslar dolayısıyla dört kısma ayrılır. Nasıl kuru odun sebebiyle ateş yanar, yükselir, o şekilde de varlığa bağlanma ihtirası odundan dolayı, var olma ateşleri yanar, parlar.” (M, XV. Bölüm, 41. 7 = 109 a/23-30, s.94)

bu yme altun önlüg yaruk yaltrıklıg kopta kötrülmiş, nom iligi atlıg nom erdinig boşgundaçı tutdaçı okıdaçı tınladaçı bitideçi bitideçi tüzünler oğlı tüzünler kıızı toyın samnanç upasi upasañç, tört türlüg tirin kuvraglarınñ köñülüñüzlerde antag sakınçınızlar tursar, barmu erki antag tınlıglar kim bu nom erdini tultaginta ok közünür azunta edgü tüşke tegdeçi “Bu yine altın renkli, parlak ışıklı, her yerde yükseltilmiş, kutsal yasa kralı adlı yasa cevherini öğretecek, tutacak, okuyacak, dinleyecek, yazacak, yazdıracak adiller oğlu, adiller kıızı, rahip, rahibe, mümin, mümine, dört türlü cemaat topluluklarının gönüllerinizde böyle düşünceleriniz varsa, var mı acaba böyle canlılar ki, bu yasa cevheri sayesinde şimdiki dünyada iyi karşılığa, mükâfata ulaşacak?” (AY-II/2,6-19, s.24)

Ugur

EUTS’de “fırsat, tesadüf” anlamlarıyla kaydedilen *ugur* sözünü (Caferoğlu 2011: 263) Clauson, şu şekilde kaydeder: “Semantik olarak oldukça belirsizdir. Hem ‘sebeup’ hem ‘zaman’ anlamına geliyor. Bazı durumlarda ‘zaman’ ve ‘sebeup’ anlamlarından hangisinin öncelikli olduğunu söylemek zor. ‘Zaman’ anlamı ‘doğru, hayırlı zaman’ anlamına evrilmiş daha sonra da ‘iyi talih’ anlamında kullanılmış. Bugün kelimenin ‘iyi talih’ anlamı daha ağır basar; erken dönemlerde yaygın olarak kullanılmıştır, fakat artık sadece güney-batı Türk lehçelerinden Azerice, Osmanlıca, Türkmençe ve Kırım Türkçesinde yaşıyor. Açıkça *oğur* şeklinde transkribe edilmiş, fakat *Turkische Turfantexte*’de *ugur* olarak görülür (Clauson 1972: 89). Eren, *ugur* sözünü “bazı olaylarda görülen ve insana iyilik getirdiğine inanılan belirti veya bazı nesnelere var olduğuna inanılan iyilik kaynağı; bu nitelikte olduğuna inanılan şey; hedef, amaç, yön, yol” anlamlarıyla kaydeder ve Eski Türkçeden başlayarak kullanıldığını, Eski Türkçe kaynaklarda daha çok ‘vakit’ anlamıyla görüldüğünü de ekler (Eren 1999: 452). Arslan Erol da, *ugur* sözünü Eski Türkçedeki “vakit, fırsat, sebep, dolayı, uğur, fırsat, tesadüf, vesile, vasita, zihni aktivite” anlamlarıyla kaydeder ve *Kıtab-ı Gunya*’daki “yan, taraf, uğur”, *Hurşid-Nâme*’deki “ön, yön, yol”, *Dede Korkut*’taki “uğur, yol”, *Şerifi Şehname* Çevirisindeki “yön, yol” ve *Tarama Sözlüğü*ndeki “ön, yön, yol” anlamlarını ekler (Erol 2008: 559-560).

Şirin, tarihi sözlüklerde *uğur* sözünün daha çok “vakit, zaman, sebep, vasıta, fırsat, vesile” anlamlarıyla kayıtlı olduğunu belirttiğinden sonra Kıpçak Türkçesinde *ugur* “zaman ve hırsız” anlamında, Harezmi Türkçesinde *ogur* “zaman, vakit” anlamıyla, Çağatay Türkçesinde *ogur* “zaman, an” anlamıyla Tarihi Oğuz Türkçesinde “ön, yön, yol” anlamlarıyla kullanıldığını kaydeder. Dünya dillerinde orijinal ve somut olarak “yer” bildiren sözlerin “zaman” anlamı kazandığı, bir başka deyişle zaman bilgisinin temelinde zemin bilgisinin yer aldığı çeşitli sözlerin kök anlamlarıyla açığa çıkmaktadır, diye ekler. *Ugur/ogur* sözünün Türkçenin bilinen yazılı belgelerinden çok daha eski tarihlerde metaforlaşarak “zaman, fırsat, vesile” ve “uğur” anlamlarını kazandığını, aynı sözün fiil biçiminden gelişen biçimlerin de “hırsız” üst anlam katmanına büründüğünü belirtir (Şirin 2004: 2765-2771). Şirin, *ugur* sözünü Clauson’un “zaman” ve “sebep”le ilişkili gördüğünü; Doerfer’in “saadet, talih, uğur” anlamlarıyla ilişkilendirdiğini; Sevortyan’ın on iki ayrı anlam ve görevle¹, Räsänen ve Eren’in bilinen mecazlaşmış anlamlarıyla kaydettiğini; kelimenin kökenini araştıran bilim adamlarının sözün “yol” anlamına dikkati çekmediklerini; “yol” anlamının uzmanlarca fark edilmediğini, bunun sebebinin de uğurun alt anlam katmanının Türk dilinin çok erken bir döneminde metaforlaşması ve “zaman, şans, talih, uğur” gibi üst anlam katmanları kazanması olduğunu belirtir. *Ugur* sözünün tarihi Türkçede ilk kez Bayan Köl Yazıtı ikinci satırda² ve Elegest yazıtı birinci satırda³ belgelendiğini ekler (Şirin 2007: 160-161).

DLT’de *ugur* beş ayrı madde başında verilir: “Zaman, vakit (‘ne vakit geldin’ anlamında *ne ugurda keldiñ* denir); bir işte imkan ve fırsat (‘iş zamanında ve imkan içinde oldu’ anlamında *bu iş ugurlug boldı* denir); devlet hükümdarlık devri (*beg ugurında meniñ ışım itildi* denir ki ‘beyin saltanatı devrinde işim düzeldi’ demektir); Oğuzcada karşılık bedel (*atka ugur aldım* denir ki ‘ata karşılık bir şey aldım’ demektir); Oğuzcada (sadece yolculuk için) hayır ve bereket (yolcuya *yol ugur bolsun* denir ki ‘yol hayır ve bereket içinde geçsin’ demektir, bu söz sefer dışında başka bir durum içinde kullanılmaz) (Ercilasun-Akkoyunlu 2015: 25). Li, Uygur Türkçesinde “vakit, fırsat, sebep” anlamlarıyla görülen *ugur* sözünün eski ve yeni Türk dil ve lehçelerinde çeşitli durum ekleriyle birlikte bir sontaki gibi kullanıldığını belirtir. Uygur Türkçesi için seçtiği örneklerde *ugrunta* kullanımlarına yer verir. Yenisey yazıtlarında da *ugur* sözünün “uğur, gaye, yol” anlamlarıyla kullanıldığını belirtir. Elegest Yazıtı sekizinci satırda geçen *elim ugrunta sü bolup er ölümedüküm yok* “halkım uğruna savaşmış adam öldürmediğim yok” örneğini kaydeder (Li 2004: 758-759).

Kononov, *ugur* sözünü “kader, alınyazısı, fal, mukadderat, takdir, felek, nasip, talih, kaza, mutluluk, saadet, felah, kut, kısmet, devlet, uğur, şans, ikbal” anlamlarıyla verir. Edat şeklinin *ugruna* ve *ugruna* olduğunu belirtir. *Ugruna* ve *ugruna* şekillerinin Arapça *lehine* ve *lehinde* şekillerinin benzeri olduğunu, seyrek olarak *için* edatı görevinde kullanıldığını da ekler (Kononov 2001: 343).

¹ Şirin, yalnızca Sevortyan’ın *ugur* sözü için verdiği on iki anlamın sekizincisinde DKK’ya dayanarak “yol”u belirttiğini, Tarama Sözlüğünde de *uğurun* ikinci anlamının “yol” olarak belirlendiğini ifade eder.

² *Elim ogruna tözüm kazganmışım* (Kormuşin 1997, 252).

³ *Elim ugrunta sü bolup* (Tekin 2004, 464).

Ugur sözü dönem metinlerinde “fırsat, vakit, devir, sebep” anlamlarıyla hem yalın hem de çeşitli çekim ekleriyle, bazen isimden isim yapım ekleriyle kullanım sahasına çıkmıştır:

*birök üç üdki burhanlarka tapıg udug ağır ayag kılmuş bolsarlar ötrü sakınu sözleyü yetinçsiz ulug buyan edgü kılınçig kılmuş kazanmış bolgaylar anın sizler bo muntag **ugur** yık üze bo nom erdinig eşidteçi tınladaçı eligler hanlarıg ol elig hannıy hatunların kırkınların inançların ulatı bodunun karasın alpınta emgekinte adasınta tudasınta isig özlüg korkınçınta küyü küzetü tutunlar tep yarlıkladı* “Üç zamandaki Budalara saygı gösterdiklerinde düşünmesi, söylenmesi ulaşılamayan büyük sevap, iyi davranışı kazanmış olacaklar, bu sebeple sizler böyle fırsat ile bu yasa cevherini işitecek dinleyecek hükümdarları, bu hükümdarların eşlerini, cariyelerini, yöneticilerini ve halkını sıkıntılardan, felaketlerden yaşamdaki korkunçluklardan korusun diye buyurdu.” (AY-VI/ 225-238, s.82)

*ikinti ada öçügü [öçürgü] üçün sakınç ayu birelim ingir **ugurta** tagdın sıñar yuzlenip yme ançulayu sakınç kılıp tarni sözlemiş krgek* “İkinci tehlikeyi yok etmek için fikir söyleyiverelim: Şafak vaktinde dağa doğru yüz çevirip yine o şekilde niyet edip dhārani (büyü) söylemek gerek.” (TT5/A, 75-78, s.328)

*bir **ugurta** ol dıwanındır aprabı atlıg ilig begniñ ilinte uluşınta ig kegen bolup bodunu karası koduru emgenti* “Bir vakitler o Divandıdır Abrabı adlı hükümdarın memleketinde hastalık olup bütün milleti, halkı eziyet çekti.” (OB/2, 2-5, s.10)

*bir **ugurta** ol elig han üç oğlanı birle taştın tagda arıgta ilinçüke bartı* “Bir gün o hükümdar üç oğlu ile birlikte dışarıya dağa, ormana eğlenmeye gitti.” (AB 608/6-8, s.75)

*teñriler iligiye inçip men ol üdte **ol ugurta** radnaprabi atlıg kız ertim* “Ey Tanrılar hükümdarı, ancak ben o zamanda, o vakitte Ratnaprabhâ adlı kız idim.” (AY-V 186, III.30b./10-12, s.69)

*kut asgalı sakınsar kün öner **ugurda** munçulayu sakınç kılıp küñerü yuzlenip edgü yıdılğ yıparılğ tütsük köyürüp sakınçın ontun sıñarkı [sic] burkanag tapınmış krgek* “Saadet artırmak için niyet etse güneşin yükseldiği vakitte böyle düşünüp güneşe doğru yüz çevirip güzel kokulu tütsü yakıp niyetle sağ taraftaki burkana tapınmak gerek.” (TT5/A, 70-73, s.328)

*nomı yitlinip belgü nomı kaltukda ötrü **ol ugurta** dıwanındır aprabı atlıg ilig kan yırtinçüde belgürüp imerigme kamağ kara bodunug kaltı ögi kañı oğlın kızın igidürçe köni nomça törüçe uz başladı.* “Kutsal akide yitirilip izi kaldıktan sonra, o devirde Divandıdır Aprabı adlı hükümdar, yeryüzünde belirip etrafını kuşatan bütün halkı, anne babanın oğlunu, kızını besleyip büyüttüğü gibi doğru akideye, kurallara göre usta bir şekilde (yönetmeye) başladı. (OB/1, 1-7, s.9)

*ikinti **ugurlug** nom nomlayu yarlıkladı* “İkinci sebep, öğreti anlatıp buyurdu.” (M, III. Bölüm/28-29, s.73)

*kut buyanlag satagın bulmuş üçün **ol ugurdaki** yalañuklar kişi etüzin teñri meñisin meñileyürler* “Sevap değerini buldukları için o zamandaki insanlar insan vücudunu ve Tanrı saadetini tadarlar.” (M, V. Bölüm/4-7, s.80)

*oluru tüketip ötrü teñrikanı kormuzta teñri ugrayu teñri teñrиси burkannıy riti küü kelig edrem küçin küstünin bulu teginmiş **uguriya** ötrü olurmış orunıntın örü turup birtinki oñ ‘eñnindeki tonın açınıp oñ’dizin çökedip ayasın kavşurup teñri tegrиси*

burkanka inçe tip ötünti “Oturmayı tamamladıktan sonra, Tanrılar hanı Indra, özellikle Tanrılar Tanrısı Budanın büyüülü, şöhret geliş erdemi, gücünü kuvvetini bularak ulaştıktan sonra oturduğu yerinden kalkıp, sağdaki, sağ omuzundaki giysiyi çıkarıp, sağ dizini çökertip, avuç içlerini kavuşturup Tanrılar Tanrısı Budaya şöyle arz etti.” (AY-V/131, III.2a. 18- AY-V/132, III. 2b. 1-4, s.23-24)

ötrü sudani bay er erdni inçe tip ayitur ne ugrurka ne tıltagın kültünüz erki “Sonra zengin Sudhara cevheri şöyle söyler: Ne sebeple ve niçin güldünüz acaba?” (M, XVII. Bölüm/15-17, s.107)

olar kamağ atı kötrülmüş ayagka tegimligler çın'kirtü bilge biligleri üze çın kirtü közleri üze çın'kirtü tanuklamakları üze çın'kirtü tüzülmekke tegmekleri üze alku ugrurın bilirler alku ugrurın körürler “Onlar, bütün adı yüceltilmiş, saygıya değer, gerçek doğru bilge bilgileriyle, gerçek doğru gözleriyle, gerçek doğru kanıtlamalarıyla, gerçek doğru uyuma ulaşmalarıyla bütün zamanı bilirler, bütün zamanı görürler.” (AY-V/133, III. 4a. 1-8, s.26)

bu titir bu nom erdini ugrurıntaki törter türlüg adruk adruk yig asıg tusular tip yarlıkadı “Budur bu öğretici cevheri zamanındaki dört türlü farklı farklı mükemmel faydalar diye buyurdu.” (AY-V/197, III.36a./2-4, s.77)

Ug(u)rınta

Eski Uygur Türkçesinde “zaman, sebep, devir, fırsat” gibi çeşitli anlamlarla kullanılan *ugur* sözü *ug(u)rınta* “yüzünden, dolayı, sebebiyle, nedeniyle, için, esnasında, sırasında” anlamlarıyla, tıpkı benzer anlamlarla ve işlevlerle kullanılan *tıltagında*, *küçinte*, *tüşinte* sözleri gibi iyelik ekli ve bulunma ekli durumunda edat işleviyle kullanılmıştır:

tek sen munça munça tınlıglarığ öldürmiş ken ol seniñ isig öz alımçılarıñ ugrurınta anın sini algalı idtilar “Tek sen bu kadar canlıları öldürmüşken o senin canını alacaklıların yüzünden, seni almaya gönderdiler.” (AY-II/8, 10-14, s.36)

kentünün ulug yarlıkancı köñüllüg çoğı yalını ugrurınta ol aç bars yegeli tedinmedi “Kendisinin yüce, merhametli gönlünün parlaklığından dolayı o aç kaplan (onu) yemeğe çalışmadı.” (AB 616/11-13, s.87)

kaçan yerke tegdükte bodisatav yana inçe tep sakındı inçip bu bars torokı küçsüzi ugrurınta anın meni yegeli umaz tep “Yere düştüğü zaman Bodhisattva yine şöyle düşündü: “Fakat bu kaplan zayıf, güçsüz olması sebebiyle beni yiyemez.” (AB 616/15-18, s.88)

kavşikiya birök kim kayu tınlıglar kayu kayu avant tıltag ugrurınta tsuy ağır ayıg kılınçığ kılşarlar ötrü ol tınlıglar ol ol kalmış ayıg kılınçların ‘eñ'muntın bir ksan üdde yeme kızlegülik yaşurguluk ermez “Ey Kausika! Eğer ki bazı canlılar bazı bazı sebeplerden dolayı kötü, fena davransalar, sonra o canlılar yaptıkları kötü davranışlarını kısa bir zamanda tekrar saklamaları olmaz.” (AY-V/140, III.7b./15-21, s.33-34)

köñülün vrhar itser burkan körkin boduğın bezep kimbag yapşurup ayasar ağırlaslar nom erdig bursoñ kuvragag tapınsar udunsar ol tınlıglar alku çalaprbasilu ugrurınta kutrulmak yolka tegirler “Gönül ile bir manastır inşa etse, burkan resimlerini renklerle süsleyip altın varaklar yapııştırıp hürmet etseler, din cevherine ve cemaate tapınsalar, bu yaratıklar hep Jalaprabhasa adlı ejder sayesinde kurtulma yoluna ulaşırlar.” (M 54/1-7, s.110)

ne yme mn il tüzmiş birle ilkisiz sansarda berü biş ajun içinte aga tengile üç agu köñülün nızvanılar küçinte midik ugrınta yvlak iş tuş tiltagınta bilmedin ukmadın öküş türlüğ tsuy irinçü kultımız kazgantuz erinç “Yine devleti düzenlediğim başlangıçsız Samsaradan beri beş dünya içinde yükselerek, inerek üç zehirli gönülle ihtiraslar sayesinde, cahillerin uğrunda kötü eş, arkadaşı sebebinden bilmeden, anlamadan çok türlü suç, günah işledik, biriktirdik şüphesiz.” (TT4/A, 19-23, s.434-436)

teñri burkan yana inçe tip yarlıkadı birük takı bir kişi bir tek kuanşı im pusar atın atayu tek bir ödün tapınu udunu atayu teginser ol kişi edgü kılınçı öñreki kişi edgü kılınçı birle tüz titir bu iki kişiniñ edgü kılınçı bir teg tüz adruksuz titir miñ tümen klp öd nomlasar takı alkınmagay kuanşı im pusar atın atamış ugrınta edgü kılınçlıg asıgı tususu antag titir “Tanrı Burkan yine şöyle buyurdu: Eğer bir kişi, bir kez Kuanşı İm Pusar adını söylese, sadece bir kez tapınıp, saygı gösterip (adını) anarsa, o kişinin iyi ameli önceki kişinin iyi ameli ile aynıdır. Bu iki kişinin iyi ameli birbirine denk, birbirinden farksızdır. Sayısız devirler boyunca dini öğretse de azalmaz, Kuanşı İm Pusar adını söylediği sırada iyi amelin faydası işte böyledir.” (KİP/89-96, s.12-13)

tutyak yime munta üç enim sansardaki nızvanılar ugrınta dört türlüğ adrılurlar “Varlığa bağlanma da böyle üç kısımlı samsaradaki ihtiraslar nedeniyle dört kısma ayrılırlar.” (M, XV. Bölüm/23-26, s.94)

tüz nomlug etöz ugrınta yana adruk adruk körk meñizleri arıtı bultukmaz “Doğru öğretili vücut sayesinde yine türlü türlü güzel görünüşleri hiç yoktur.” (V/AY B01.21)

yana bu nom erdeni ugrınta yanırıtı kirtgünç togar “Yine bu öğreti cevheri sayesinde yeniden inanç doğar.” (TT5/B, 29-30, s.342)

ayagka tegimlig anant gautami katun ugrınta iki ilgin kavısurup teñri teñrиси burkanka inçe tip ötünti “Hürmete layık Ananda kraliçe, Gautami için iki elini kavuşturup Tanrılar Tanrısı Burkana hürmetle şöyle dedi” (M 21/18-21, s.71)

teñri teñrиси burkan gautami katun ugrınta yiti türlüğ sangalamban atlıg buyan bökteg kılmañny utlısın tüşin kiñürü yarlıkadı “Tanrılar Tanrısı Burkan, kraliçe Gautami’nin hatırı için yedi çeşit Samghalambana adlı iyi amel işlemenin faydasını tafsilatı ile buyurdu.” (M 25/1-4, s.74)

satıg yulug ugrınta ant antıktımız “Alım ve satım esnasında (yalan yere) yemin ettik.” (M 61/23-24, s.120)

bir edig tavarıg alış birış ugrınta öñi öñi meñzin tegşürüp... “Bir malı alış veriş esnasında çeşit çeşit yüz değiştirerek...” (M 61/24-16, s. 120)

Eski Uygur Türkçesinde *tiltagınta* ve *ugurınta* kalıplaşmalarına benzer yapıda ve metinlerde aynı işlevle kullanılan diğer isim soylu sözler *küçinte* ve *tüşintedir*. Erdal, *tiltagınta*, *ugurınta*, *küçinte* ve *tüşinte* sözlerini “nedensellik bildiren edat gibi kullanılan adlar” olarak değerlendirir. Hatta bu sözlerin edat işlevinde kullanıldıklarında kendi anlamlarından uzaklaştıklarını belirterek “güç, kuvvet” anlamındaki *küç* sözünün *küçinte* şeklinde “sayesinde, -den dolayı” anlamlarıyla; “meyve” fakat sıklıkla “sonuç” anlamındaki *tüş* sözünün *tüşinte* şeklinde “sonucunda” anlamıyla edat işlevinde kullanıldığını kaydeder (Erdal 2004: 407). Ağca ve Bayrak, *Eski Uygurca “küçinte” Sözcüğü Üzerine* adlı makalelerinde, bazı çalışmalarda kendisinden önceki sözcüğe belli bir hal ekiyle bağlı olmasından dolayı edat, bazı çalışmalarda anlamı göz önünde bulundurulurken zarf olarak değerlendirilen “sayesinde, aracılığı ile” anlamındaki sözcüklerin sayısının fazla olmadığını, bu anlamın Türk runik

harfli yazıtlarda daha çok *-dUk için* analitik yapısı ile genellikle fiil öbekleriyle karşılandığını belirtirler. Eski Uygurcada “sayesinde, aracılığı” anlamlı sözlerden birinin de *küç* sözcüğünün iyelik eki ve lokatifle kalıplaşmasıyla oluşan *küçinte* olduğunu eklerler (Ağca, Bayrak 2019: 800-801). Şen, Uygur Türkçesinde edatlar başlığı altında *tüşinte* ve *küçinte* sözlerine de yer verir (Şen 2004: 64-65).

Eski Uygur Türkçesinde sebep ve saye bildiren *ultagınta*, *ug(u)rınta*, *küçinte*, *tüşinte* sözlerinin ortak yanı hem isim soylu olmaları hem de iyelik eki ve bulunma eki ile kalıplaşmış olarak edat işlevinde kullanılmış olmalarıdır. Eski Uygur Türkçesinde bahsi geçen bu sözlere denk bir kullanımla karşımıza çıkan fiil kökenli edat ise *ötgürü/ötkürü* edatıdır. Bu edat *öt-* fiil kökeninden -Gur ettirgen gövdesinin zarf-fiilinden edatlaşmıştır (Öner 2017: 428; Gabain 2007: 93; Li 2004: 367; Eraslan 2012: 308). Fiil kökenli *ötgürü/ötkürü* bu dönemde gerçek bir edattır, metinlerde başka bir işlevle görülmez. Bu özelliğiyle sebep bildiren isim soylu *ultagınta*, *ugurınta*, *küçinte* ve *tüşinte* sözlerinden ayrılır. Bahsi geçen bu sözlerin Eski Uygurca metinlerindeki örnekleri şu şekildedir:

*yakın tegdükte teñri teñrisi burkan adakınta yinçürü töpün yükünüp yılınça yumşak ayaların kavşurup inçe tip ötüñürler kop kamag tınlıglar öze yarlıkançuçı biligin yüz klp üç asañı ödte edgü kılınç yıdınız teñrim anıñ **tüşinte** tözkerinçsiz burkan kutın bultuñuz* “Yaklaştıklarında Tanrılar Tanrısı Burkanın ayaklarına kapanıp ılık, yumuşak ayalarını birleştirip hürmetle şöyle söylerler: Bütün yaratıklar için merhametli bilgisiyle yüz kalpa ve üç asamkhyeya müddetince iyi ameller biriktirdiniz, ey Tanrım! Bunların sayesinde derinleştirilemeyen Burkan kutuna ulaştınız.” (M, XVI. Bölüm/58-66, s.107)

*bu buyan **tüşinte** yidleg burkan kutın bulzun közünür etüzi ıgsız bolzun* “Bu sevap sayesinde Yidleg, Burkan kutunu bulsun, şimdiki vücudu hastaliksız olsun.” (M, II. Bölüm/56-58, s.68-69)

*muntada ulatı üküş türlüg ulug yarlıkançuçı bilig **küçinte** sansız tümen tınlıglarka asag tusu kılı yarlıkadı.* “Bunlardan başka çok türlü yüce merhametli bilgi sayesinde sayısız canlılara fayda kılarak hizmet etti.” (M 4= 2d 255/6-10, s.45)

*muntag osuglug nomlug el’öz-üm-in yeme ugrayu öñreki kum sanınça burkanlarıñ nom nomlagalı nom-lug tilgen evirtgeli ötüğçi bolmuş buyan edgü kılınç **küçinte** tanuklamış bolmuş erür men* “Böylece benzer şekilde öğretili vücudumla da özellikle önceki kum sayısınca Buddhaları öğreti açıklamak, öğreti tekerleğini çevirmek için ricacı olmuş iyi, güzel davranış sayesinde kanıtlamış olurum.” (AY-V/166, III.20b./ 17-22, s.53)

*ol süzük köñül **küçinte** sekiz tümen tört miñ tü tüpintin yaruk yaltrık öner* “O temiz gönül sayesinde 84.000 saçının dibinden aydınlık ışık çıkar.” (M, X. Bölüm/28-30, s.83)

*edgüli ayıglı iki türlüg kılınçta **ötgürü** togum ajunlar belgülig bolurlar* “İyi ve kötü iki türlü amelden dolayı doğum ve varlık şekilleri zuhür ederler.” (M, XV. Bölüm/16-19, s.93-94)

*kılınçta **ötgürü** ajun bolur* “Amelden dolayı varlık şekli zuhur eder.” (M, XV. Bölüm, 41/11-12, s.93)

*ol ok ultagın **ötgürü** amtı yene üzeliksiz üsdünki yig köni tüz tuymak burkan kutın bulup adım küüm ontın sınar yirtinçüde kiñürü yadılmış erür tip yarlıkadı.* “O sebepten

dolayı şimdi yine eksiksiz, en üstün, daha iyi, gerçek, doğru sezme (adlı) Buda kutunu bulup adım, şöretim, on taraf yeryüzünde bütünüyle yayılmıştır diye buyurdu.” (AY-V/188, III.31b./2-7, s.70)

Sonuç olarak Eski Uygur Türkçesi metinlerinde “sebeup, neden” anlamlarında kullanılan *tiltag* sözü ve “sebeup” anlamıyla birlikte “zaman, fırsat, tesadüf, vesile, vasıta, konu” gibi çeşitli anlamlarda görülen *ugur* sözü, dönem metinlerinde hem yalın hem de çeşitli isim çekim ekleriyle kullanılmışlar; sebeup bildiren bu sözler, iyelik eki ve bulunma ekli kullanımlarında ise “sebebiyle, sayesinde, dolayısıyla” anlamlarıyla edat işlevini üstlenmişlerdir. Dönem metinlerinde *tiltag* ve *ugur* sözleri ile birlikte “güç, kuvvet” anlamındaki *küç* sözünün *küçinte* biçimi; “netice, sonuç, mükafat; yemiş, ürün, meyve” anlamındaki *tüş* sözünün de *tüşinte* biçimi, *tiltagınta* ve *ugrınta* sözleri ile aynı işlevde kullanılmıştır. Erdal, *küç*, *tiltag*, *tüş* ve *ugur* sözlerinin iyelik eki ve bulunma ekli durumlarını, *nedensellik bildiren ve edat gibi kullanılan sözler* olarak niteler. Fiil kökenli bir edat olan *ötgürü/ötkürü* sözü de isim kökenli *küçinte*, *tiltagınta*, *tüşinte*, *ugrınta* sözleriyle aynı işlevde kullanılmıştır. *Ötgürü* sözü, gerçek bir edat olarak isim kökenli bu biçimlerden ayrılır. *Küç*, *tiltag*, *tüş*, *ugur* sözlerinin hem ek almamış hem de çeşitli isim çekim ekleriyle birçok kullanımına rastlanırken *ötgürü* sözünde böyle bir duruma rastlanmaz. Bahsi geçen bu sözler, metinlerde yan yana kullanımlarıyla da dikkat çeker. *Tiltagda ötgürü*, *tiltagın ötgürü*; *tiltagları küçinte*; *tiltag ugrınta* gibi ibareler *küç*, *tiltag*, *tüş* ve *ugur* sözlerinin sadece iyelik eki ve bulunma ekli biçimlerinde edat işlevini üstlendiklerini tanıklamaktadır.

Kaynakça

- AĞCA, Ferruh-BAYRAK Selin (2019), “Eski Uygurca “küçinte” Sözcüğü Üzerine”, *XI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu Bildirileri*, Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, 16-18 Ekim: 800-811.
- ARSLAN EROL, Hülya (2008), *Eski Türkçeden Eski Anadolu Türkçesine Anlam Değişmeleri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- AYAZLI, Özlem (2012), *Altun Yaruk Sudur, 6. Kitap, Karşılaştırmalı Metin Yayını*, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları, (AY-VI).
- BANG, W.-GABAİN, A. Von (1931), *Analytischer Index zu den fünfersten Stückender Türkische Turfan-Texte, V*, SBAW, (TT5).
- BANG, W.-GABAİN, A. von-RAHMETİ, R. (1934), *Türkische Turfan-Texte, VI*, SBAW, (TT4).
- BERBERCAN, Mehmet Turgut (2013), *Eski Türkçe Bayagut Oğlu Otaçı Beg Hikayesi*, İstanbul: Derin Yayınları, (OB).
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011), *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (EUTS).
- CLAUSON, Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford: At The Clarendon Press.
- ÇAĞATAY, Saadet Ş. (1945), *Altun Yaruk'tan İki Parça: I. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza, II. Üç prensle Pars hikayesi (Prens Mağasatvi)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, (AY-II).
- ÇETİN, Engin (2012), *Altun Yaruk Yedinci Kitap (Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları, Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin)*, Adana: Karahan Kitabevi, (AY VII).
- ERASLAN, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - AKKOYUNLU, Ziyat (2014), *Kâşgarlı Mahmud Divânı Lugâti't-Türk Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (DLT).
- ERDAL, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Leiden: Brill.

- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- GABAİN, A. Von (2007), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev: Mehmet Akalın), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GULCALI, Zemire (2013), *Eski Uygurca Altun Yaruk Sudur'da "Aç Bars" Hikayesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (AB).
- KAYA, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin, Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, (AY-IV).
- KONONOV, A. N., (1956/2001), *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, İzdatel'vo Akademi Navk SSSR, Moskva-Leningrad, İstanbul: Multilingual, Yabancı Dil Yayınları.
- Lİ, Yong Song (2004), *Türk Dillerinde Sontakılar*, İstanbul: Kebikeç Yayınları.
- ÖLMEZ, Mehmet (1991), *Altun Yaruk III. Kitap (=5. Bölüm Suvarnaprabhasa sūtra)*, Ankara: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, (AY-V).
- ÖNER, Mustafa (2017), "Türkçede Edatlaşmış Zarf-Fiiller", *XII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı, 25-28 Eylül*, Bükreş, Romanya, s.424-430.
- ÖZÖNDER, F. Sema Barutçu (1998), *Abidarim kunlg koşavarti şastirtaki çnkirtü yörglarning kungurüsinden üç itğsizler, Giriş, Metin, Tercüme, Notlar, İndeks XXX Levha*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları (Üİ).
- ŞEN, Serkan (2014), *Eski Uygur Türkçesi Dersleri*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- ŞİRİN, Hatice (2004), "Türkçede Yol Kavramı ve Yol Sözlere: Uğur, Çığır, Tıkır", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, 20-26 Eylül, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 2763-2776.
- ŞİRİN, Hatice (2007), "Tonyukuk Yazıtı'nda Geçen Wgırlı kllıtdlm İbaresine Üzerine Yeni Bir Anlamlandırma Teklifi", *Erdem Dergisi*, Cilt: XVI, Sayı: 48: 157-165.
- TEKİN, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I, Kuansı İm Pusar (Ses İşiten İlah) Naphua ki atlg nom çeçeki sudur (saddharmapundarika-sūtra)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları, (KİP).
- TEKİN, Şinasi (1976), *Uygurca Metinler II., Maytırsimit, Burkancılardan Mehdise Maitreya İle Buluşma Uygurca İptidai Bir Dram (Burkancılığın Vaibhāşika tarikatine ait bir eserin Uygurcası)*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları, (M).
- TEKİN, Şinasi (1992), "Eski Türkçe", *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Cilt, Ankara: TKAE Yayınları: 69-119.
- Vatec:** Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus: <http://vatec2.fkidG.1.uni-frankfurt.de/index.htm#Texte>